

Ольга Швець

Особливості розвитку п'ятидесятницьких громад в Україні упродовж 1970-х років

Olga Shvets

The features of the development of Pentecostal communities in Ukraine during the 1970's

The main features of the development of Pentecostal communities in Ukraine during the 1970's are revealed in the article, on the base of the archive materials. The author has analyzed the regional peculiarities characteristics of the legalization of Christians of Evangelical Faith, has showed the difference in the activity of registered and illegal Pentecostal associations and groups.

Keywords: Pentecostalism, autonomous registration, community, church, Christians of Evangelical Faith, Evangelical Christians-Baptist, commissioner, presbyter, glossolalia

На основі архівних матеріалів розкриваються головні риси розвитку п'ятидесятницьких громад в Україні впродовж 1970-х рр. Проаналізовано регіональні особливості процесу легалізації церков християн віри євангельської. Показано відмінності у діяльності зареєстрованих і нелегальних п'ятидесятницьких об'єднань та груп.

Ключові слова: п'ятидесятництво, автономна реєстрація, громада, церква, християни віри євангельської, євангельські християни-баптисти, пресвітер, уповноважений, глосолалія

У розвитку п'ятидесятницького руху в Україні важливими стали події 1970-х років, коли вперше після багатьох десятиліть радянська влада дозволила їх автономну реєстрацію. Після стількох років боротьби за незалежне існування від євангельських християн-баптистів, християни віри євангельської (далі – ХВС) нарешті отримали шанс йти власним шляхом. Поява автономно зареєстрованих громад була предтечею створення єдиного п'ятидесятницького центру та відновлення союзу церков християн віри євангельської.

Серед праць, що висвітлюють окремі аспекти історії п'ятидесятництва цього періоду виділяються наукові доробки В. Любашенко, Т. Грушевої,

В. Франчука, В. Єленського, Ю. Вільхового, П. Яроцького, О. Бажана, Ю. Данилюка. Діяльність християн віри євангельської у окремих регіонах досліджували – С. Жилюк (Житомирщина), І. Андрухів (Прикарпаття), Л. Загребельна (Рівненщина), О. Лешко (Закарпаття), О. Підлужна (Рівненщина).

Процес легалізації п'ятидесятницьких церков у 1970-х рр. в існуючих дослідженнях розглядається в загальних рисах. Недостатньо висвітленими є регіональні особливості реєстрації громад ХВС в УРСР. Потребують уточнення статистичні дані стосовно кількості п'ятидесятників та їх об'єднань і груп в Україні.

Мета дослідження – особливості легалізації та основні аспекти діяльності п'ятидесятницьких громад в Україні упродовж 1970-х рр.

У 1970-х рр. починається новий етап у діяльності п'ятидесятницьких церков. З часу укладення Серпневої угоди 1945 р., коли частина громад християн віри євангельської та християн євангельської віри увійшла до Всесоюзної Спілки ЄХБ (далі – Спілки ЄХБ), радянська влада не визнавала за п'ятидесятниками права на самостійне існування. Наполеглива боротьба за реєстрацію закінчилася для лідерів п'ятидесятницького руху різними термінами ув'язнення.

Безуспішні спроби знищити релігійне підпілля, зокрема Раду Церков ЄХБ, п'ятидесятницькі нелегальні об'єднання змусили радянську владу піти на певні поступки віруючим. У 1968 році державні органи ухвалили рішення про скасування заборони п'ятидесятницького культу в СРСР¹. У 1969 р. нарешті була дозволена автономна реєстрація громад (помісних церков)². Пішовши на певні поступки віруючим, радянська влада переслідувала свої інтереси. Ці заходи були частиною державного плану, спрямованого на організацію контролю за нелегальними групами віруючих і ліквідації підпілля. Нелегальне, конспіративне існування п'ятидесятників, без прискіпливого контролю органів влади, розв'язувало їм руки у питаннях особливостей богослужіння, залученні до нього дітей, наявності явищ глосолалії (говоріння на «інших мовах») та пророцтва. Отже, керуючись логікою, що «ворога краще знати в обличчя», влада зробила ставку на реєстрацію. Легалізація давала можливість контролювати членство і діяльність громади, гальмувати її ріст, впливати на вибрання лояльного пресвітера, обмежувати участь дітей у богослужінні.

Цікаво, що якщо у попередні десятиліття п'ятидесятницькі громади наполегливо домагалися свого визнання, то з 1970-х р. у їхньому середовищі розгортається протистояння з питання реєстрації. Можна сказати, що така політика держави внесла розбрат у п'ятидесятницький рух: частина громад йшла на контакт з владою, прагнучи узаконити свою діяльність, решта – не бажала легітимізуватися на умовах діючого релігійного законодавства, що значно обмежувало права і свободи віруючих.

У розвитку п'ятидесятницького руху на Україні у досліджуваний період помітні суттєві регіональні відмінності. Якщо у західних областях християни віри євангельської більш-менш вживалися у єдиному союзі з ЄХБ, то в інших регіонах республіки п'ятидесятники наполегливо домагалися самостійності. Ситуація, що складалася значною мірою пояснюється особливостями історичного розвитку цього руху на східних і західних теренах України. У п'ятидесятників південних, центральних, східних областей – християн євангельської віри або ХЄВ, які у літературі часто йменуються «воронаївцями» (від імені засновника Івана Воронаєва), більшого поширення набули притаманні саме п'ятидесятницькому рухові явища: глосолалія, пророцтва, практикувалися «омовіння ніг» під час хлібопереломлення, причастя у вигляді прісного хліба і виноградного вина. У їх «західних братів», які до 1939 р. існували у складі Союзу ХВЄ й іменувалися у літературі «шмідтівцями» (від імені керівника Східноєвропейської місії Густава Шмідта), сформувалася інша традиція богослужінь, більш наближена до баптистської. Так, вони визнавали хрещення Духом Святим як зі знаменням глосолалії, так і без нього, під час хлібоперемлення омовіння ніг не здійснювали і не дотримувалися прісного хліба. Ось чому ще з часів Серпневої угоди 1945 р. більшість західноукраїнських п'ятидесятників влилася у єдиний союз з ЄХБ, а на решті території п'ятидесятники активно протидіяли приєднанню³. Але, не зважаючи на нібито відсутність догматичних перешкод для єдності, відносини між п'ятидесятниками і євангельськими християнами-баптистами у громадах не завжди склалися вдало. Ще менше було порозуміння між старшими пресвітерами ВРЄХБ, які частіше були баптистами і громадами ХВЄ, що входили до союзу. Тому впродовж наступних десятиліть після Серпневої угоди певна частина об'єднань п'ятидесятників

на Західній Україні, як і на решті території республіки, що діяли під вивіскою ЄХБ, була закрита за недотримання її умов. Тобто деякі громади продовжували сповідувати п'ятидесятництво (в основному мова йшла про глосолалію)⁴.

Відмінності у діяльності християн віри євангельської у західних областях та на решті території зберігали свої особливості і у 1970-х рр.

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 1 квітня 1969 р. упродовж наступного десятиліття місцеві органи влади було уточненою кількістю нелегально існуючих релігійних об'єднань і груп. Так, на кінець 1969 р. зафіксовано 539 п'ятидесятницьких громад, з яких лише дві – офіційно зареєстровані⁵.

Упродовж першої половини 1970-х р. процес реєстрації проходив надзвичайно кволо. Його гальмували як місцеві державні органи, так і значна частина лідерів п'ятидесятницького руху, які постраждали від дій радянської влади у попередні десятиліття. К. Литвин, голова Ради у справах релігій при РМ УРСР, нарікав союзному керівництву на відсутність належної роботи в регіонах з виявлення підпільних п'ятидесятницьких груп та направлення їх діяльності у законодавче русло. Серед «проблемних» називав Волинську, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Миколаївську, Тернопільську та Хмельницьку області⁶.

Небажання місцевих органів влади сприяти реєстрації нелегальних груп п'ятидесятників було пов'язане зі страхом потрапити до категорії «неблагонадійних», у релігійному відношенні, регіонів. Адже легалізація підпільних громад могла зіпсувати статистику значним зростанням кількості релігійних об'єднань.

Уповноважені на місцях, маючи вказівку з центру реєструвати п'ятидесятників переважно у союзі з ЄХБ, і лише у крайньому випадку – автономно, сумісно з пресвітерами ВРЄХБ, намагалися схилити громади ХВС до об'єднання з євангельськими християнами і баптистами.

Проаналізувавши статистичний звіт Ради у справах релігій при РМ УРСР за 1970–1974 рр., можна зробити певні висновки про основні тенденції у реєстрації п'ятидесятників у складі Співки ЄХБ. З усіх областей республіки лише у Волинській, Закарпатській, Рівненській, Чернівецькій зафіксовано незначне збільшення кіль-

кості та чисельності громад євангельських християн-баптистів за рахунок п'ятидесятників. Лідером серед кількості зареєстрованих громад ВССХБ була Рівненська область, де у 1975 р. нараховувалося 118 об'єднань. Більше половини віруючих у цих громадах належали до християн віри євангельської⁷. Уже з середини 70-х років ХХ ст. процес приєднання п'ятидесятників до зареєстрованих громад Спільки ЄХБ у Рівненській області пішов швидше. У 1976–1977 рр. тут було зареєстровано 4 групи як громади ЄХБ з загальною кількістю 238 віруючих. Станом на кінець грудня 1977 р. серед зареєстрованих громад євангельських християн-баптистів: 102 були змішані, 10 – баптистських, 10 – п'ятидесятницьких, що увійшли до Спільки ЄХБ. Всього 122 церкви із загальною кількістю віруючих – 14 тис., приблизно 8 тис. з них становили п'ятидесятники⁸.

У випадках, коли п'ятидесятники категорично відмовлялися легалізуватися під вивіскою ВРЄХБ, влада йшла на «крайні заходи» і реєструвала громади автономно. Найпершою з таких була громада ХВС у с. Гольма Балтського району Одеської області, зареєстрована в 1969 р.⁹, другою – у Чернівцях¹⁰. Упродовж наступних п'яти років реєструвалися автономні громади ХВС у Вінницькій, Ворошиловградській, Донецькій, Кіровоградській, Кримській, Одеській, Сумській, Харківській, Херсонській, Черкаській областях та м. Києві. Так, на 13 січня 1976 р. легально діяли вже 26 церков ХВС. Поза реєстрацією залишалося 472 громади. Лідером з кількості як зареєстрованих, так і нелегально діючих п'ятидесятницьких об'єднань і груп виступала Вінницька область. У вказаному році тут діяли 99 незареєстрованих і 6 зареєстрованих громад ХВС. Це 1/5 п'ятидесятницьких громад, не рахуючи тих, що входили до Спільки ЄХБ¹¹.

Досить швидко між автономними громадами встановилися тісні зв'язки і в 1970 та 1971 рр. були проведені неофіційні з'їзди у Запоріжжі, Маріуполі, Києві, на яких був вибраний керівний центр автономно зареєстрованих громад ХВС – Рада пресвітерів. До її складу увійшли досвідчені служителі: В. Озеруга (Київ), Н. Рещіковець (Харків), Ф. Вознюк (Каховка), А. Лукашов (Маріуполь), Ю. Ігнатюк (Нововолинськ), П. Сердиченко (Ізмаїл), Я. Кобилінський (Запоріжжя), В. Кравчук (Миколаїв) і ще 6 пресвітерів з союзних республік Білорусі, Росії, Грузії, Молдови. На з'їздах були напрацьовані такі нормативні документи, як

«Положення про Раду пресвітерів», «Типовий статут церкви ХВС», «Віровчення церкви ХВС», налагоджене листування між громадами й вироблена загальна стратегія й тактика роботи. Рада пресвітерів регулярно проводила свої наради в різних містах, вирішувала питання поточного характеру, рукопокладала служителів. Радянська влада офіційно п'ятидесятницький центр легалізувати не хотіла, але його діяльності не перешкоджала¹².

Поява автономно зареєстрованих громад ХВС спричинила загострення відносин у об'єднаннях Співки ЄХБ. У багатьох регіонах, на думку уповноважених, склалася критична ситуація. Конфлікти між п'ятидесятниками і євангельськими християнами та баптистами мали місце і раніше, але з середини 1970-х рр. вони набули гострішого характеру і майже повсюдного поширення. До Ради у справах релігій при РМ УРСР надходили тривожні сигнали з Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Одеської, Рівненської та інших областей¹³.

Варто зазначити, що оскільки об'єднання було інспіроване радянською владою і не відповідало інтересам жодної зі сторін, то бажання зміцнювати союз не виникало ні в п'ятидесятників, ні в євангельських християн і баптистів. ХВС прагнули втілювати свої особливості богослужіння і перш за все молитися «іншими мовами». У свою чергу євангельські християни і баптисти остерігалися поширення впливу п'ятидесятницьких ідей серед своїх громад¹⁴.

Упродовж другої половини 1970-х рр. уповноважені на місцях продовжили роботу з виявлення нелегальних п'ятидесятницьких громад і схиляння їх до реєстрації. Перевага надавалася, як і в попередні роки, реєстрації християн віри євангельської під вівіскою об'єднань ЄХБ, у крайніх випадках – автономних громад ХВС. Загалом боротьба радянської влади з релігійним підпіллям мала певні успіхи. За даними на кінець 1979 р., кількість нелегальних громад в Україні скоротилася до 345 (порівняно з 539 – на 1969 рік), автономно зареєстровано – 50 громад ХВС. Частина п'ятидесятників влилися у Співку ЄХБ окремими громадами, чи приєдналися до вже існуючих – у Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Львівській та Миколаївській областях. Найбільше автономно зареєстрованих громад п'ятидесятників діяли у Вінницькій (7), Чернівецькій (5), Одеській (5), Донецькій (4), Миколаївській (4) областях. Але кількість незареєстрованих об'єднань і груп

була майже у 7 разів вищою. У 15 областях кількість нелегальних громад перевищувала 10 одиниць, серед «найпроблемніших» – Вінницька, Волинська, Житомирська, Донецька, Івано-Франківська, Київська, Одеська, Рівненська, Чернівецька (у кожній від 16 до 39 об'єднань і груп, що діяли поза реєстрацією). «Благополучними» регіонами, де нелегальних громад п'ятидесятників, за офіційними даними, не існувало, вважалися Харківщина та Херсонщина. Ще до 1976 р. тут зареєстрували 1 і 2 автономні громади відповідно¹⁵.

Важко встановити точну кількість послідовників п'ятидесятницького руху, оскільки більша частина їх знаходилася у союзі з ЄХБ або вела нелегальну діяльність. У «Довідці» від старшого інспектора Ради у справах релігій при РМ УРСР М. Новиченка вказується, що у 1977 р. на території України діяло близько 700 об'єднань п'ятидесятників, з чисельністю понад 46 тис. віруючих, з них 27 тис. – входили до Спільки ЄХБ, 4 тис. – в автономні громади і близько 15 тис. – члени нелегальних груп ХВС¹⁶.

Легалізація п'ятидесятницьких громад дала змогу органам влади відслідковувати тенденції їх розвитку. Помітним стало збільшення кількості членів щойно зареєстрованих автономних церков ХВС. Так, при реєстрації у 1977 р. Одеська громада складалася з 125 членів, а у 1977 – вона вже мала близько 190 віруючих. Громада ХВС у Києві, що діяла на вулиці Кар'єрній, зросла з 80 до 300 членів за чотири роки з часу автономної реєстрації у 1974 р. Тенденції зростання були притаманні й іншим легальним п'ятидесятницьким громадам¹⁷.

Оскільки автономна реєстрація п'ятидесятників була дозволена за умови зречення «бузувірських обрядів», то частина п'ятидесятників категорично відхилила пропозицію радянської влади легалізувати свою діяльність. Для значної частини віруючих, які тривалий час провели у підпіллі, визнання радянського законодавства про релігійні культу було рівнозначним віровідступництву. Адже в умовах легального існування проповідування Слова Божого було під забороною. Віруючі мали проводити свої зібрання закрито, не створюючи «зайвого шуму». Заборонялося дітям брати участь у богослужінні (декламувати вірші, співати у хорі тощо). Тому значна частина п'ятидесятників воліла вести підпільну діяльність.

Проти реєстрації виступили провідні лідери п'ятидесятництва: М. Иванов, І. Левчук, М. Мельник, Ф. Артишук. Багато п'ятидесятників не прийняли пропозиції легалізувати свої громади ще й тому, що добре пам'ятали події 1956 р., коли згідно зі списками на реєстрацію, влада провела арешти¹⁸.

За підрахунками чиновників Ради у справах релігій при РМ УРСР основна кількість п'ятидесятників з незареєстрованих груп на середину 1970-х р. знаходилася у Вінницькій і Волинській областях (більше ніж по 2 тис. осіб у кожній), у Житомирській і Рівненській (більше 1 тис. осіб у кожній), у Донецькій, Одеській, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Хмельницькій (від 500 до 1 тис. осіб)¹⁹.

Серед незареєстрованих громад розходження між «західними» й «східними» п'ятидесятниками були виражені у відчутнішій формі, аніж у середовищі автономно зареєстрованих церков, де рівень злиття й уніфікації був значно вищим. Західними громадами керували В. Боєчко, Ф. Артишук, О. Хоміцевич, І. Хрипта. Вони діяли на території Львівської, Волинської, Рівненської та Закарпатської областей.

«Воронаївці», не зважаючи на те, що вони перейняли назву «християн віри євангельської», прагнучи об'єднати п'ятидесятницьке підпілля усієї республіки, у своїй культовій практиці продовжували дотримуватися традицій ХСВ²⁰. Координували роботу цих незареєстрованих громад Рада єпископів, що в радянських документах іменувалася «єпископатом Іванова» або «Київським єпископатом». Серед лідерів «східних» п'ятидесятників: М. Иванов, В. Бєлих, І. Левчук, І. Федотов, М. Мельник, В. Прудніков, Я. Приходько, М. Камінський²¹.

У середині 1970-х р. в Україні продовжували існувати й інші течії п'ятидесятницького руху. Старший інспектор Ради у справах релігій при РМ УРСР М. Новиченко вказує, що у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській та Одеській областях діють 18 громад євангельських християн в дусі апостольському, у дев'яти регіонах – 26 груп п'ятидесятників-сіоністів і 15 груп п'ятидесятників-суботників у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській та Чернівецькій областях. Діяльність цих громад мала нелегальний характер²².

У другій половині 70-х років ХХ ст. серед п'ятидесятників поширилися еміграційні настрої. Віруючі посилали заяви на адресу уряду з вимо-

гою надати дозвіл на виїзд у будь-яку несоціалістичну країну, мотивуючи відсутністю релігійної свободи. Реагуючи на ситуацію, радянська влада вела переговори з керівниками незареєстрованих п'ятидесятницьких громад, з метою залучити їх до боротьби з наростаючим еміграційним рухом²³.

У березні 1977 р. мала місце бесіда голови Ради у справах релігій при РМ УРСР К. Литвина з пресвітерами автономних громад ХВС В. Озеругою, А. Лукашевим та Ф. Вознюком. Він переконував п'ятидесятницьких пасторів напрацювати звернення до одновірців, у якому «на основі Святого Письма розвінчати еміграційні настрої». Пресвітери у відповідь висловили прохання дозволити провести республіканську нараду служителів автономних громад ХВС для вирішення злободенних питань²⁴.

19 листопада 1978 р., з офіційного дозволу влади, у Києві під керівництвом В. Озеруги відбулася нарада пресвітерів автономно зареєстрованих громад п'ятидесятників. На ній були присутні служителі з Київської, Чернігівської, Донецької, Чернівецької, Одеської, Херсонської, Закарпатської, Харківської та інших областей республіки. Не зважаючи на запрошення, єпископи незареєстрованих громад М. Іванов та І. Левчук на нараду не прибули. Наступного дня учасники наради були прийняті у республіканській Раді у справах релігій, де надали інформацію про результати наради. Перший заступник голови Ради М. Колесник пообіцяв, що після узгодження з Є. Тарасовим, завідувачем відділу Ради у справах релігій при РМ СРСР, питання формального визнання буде вирішене. Передбачалося обрання міжобласних керівників, які будуть входити до республіканської ради ХВС. Цей досвід планувалося у подальшому поширити в союзних республіках. Кінцевою метою мало стати створення Союзної ради служителів ХВС²⁵.

У свою чергу нелегальні об'єднання та групи християн віри євангельської теж прагнули консолідувати свої ряди. 16 червня 1979 р. у Москві відбувся з'їзд представників незареєстрованих громад п'ятидесятників, що проголосив про створення свого духовного центру – Братської ради християн віри євангельської п'ятидесятників²⁶.

Таким чином, після наполегливої боротьби за визнання, у 1970-х р. п'ятидесятникам нарешті вдалося зробити важливий крок у цій справі. Не зважаючи на «вперте» бажання влади приєднати їх до Співки ЄХБ,

християни віри євангельської вибороли право йти власним шляхом. Розпочата з 1969 р. автономна реєстрація громад ХВС сприяла подальшому інтенсивному розвитку п'ятидесятницького руху на теренах України. Водночас визнання за християнами віри євангельської права на самостійне існування ускладнило відносини між п'ятидесятниками і євангельськими християнами та баптистами у спільних громадах. Лідери п'ятидесятницьких церков, як автономно зареєстрованих, так і нелегальних, розвернули активну діяльність у питанні створення керівного центру.

- ¹ Грушева Т. В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х - 1991 рр.) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – С. 153.
- ² Історія релігій в Україні: у 10-ти томах / Редколегія: А. Колодний (голова), О. Саган, Л. Філіпович, П. Яроцький. – Том 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови) / За ред. П. Яроцького. – Київ; Дрогобич, 2007. – С. 173.
- ³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648 (Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР). – Оп. 7 (Т. 1). – Спр. 84 (Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях, работы уполномоченных Совета, проверки жалоб и заявлений граждан и по другим вопросам. 13 марта - 1 декабря 1978 г.). – Арк. 140.
- ⁴ Підлужна. М. Головерса М. Нарис історії Корнинської громади церкви християн віри євангельської в Рівненському районі (1921-1989 рр.). – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 84.
- ⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 6 (секретна частина). – Спр. 69 (Статичний звіт, статистична інформація, пояснювальна записка уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР за 1969 рік та листування. 11 грудня 1969 р. - 23 лютого 1970 р.). – Арк. 12-13.
- ⁶ Там само. – Оп. 7 (Т. 1). – Спр. 1 (Информации, докладные записки, справки Совета представленные в правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике за 1975 год. 13 января - 17 декабря 1975 г.). – Арк. 48-51.
- ⁷ Там само. – Спр. 3 (Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, католической церкви, ЕХБ, пятидесятников за 1975 г.). – Арк. 216-268.

- ⁸ Там само. – Спр. 75 (Информации, докладные записки, справки поступающие от уполномоченных Совета по областям и г. Киеву, о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1978 г.). – Арк. 83, 84.
- ⁹ Історія релігій в Україні... – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні... – С. 175.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 6 (секретна частина). – Спр. 69. – Арк. 15.
- ¹¹ Там само. – Спр. 190 (Статистичний звіт, статистична інформація, пояснювальна записка Голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР за 1975 рік та листування. 13 січня 1976 р.). – Арк. 11, 12.
- ¹² Історія релігій в Україні... – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні... – С. 177, 178.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7 (Т. 1). – Спр. 25 (Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях ЕХБ за 1976 г. – Арк. 11, 21, 31, 94;
Там само. – Спр. 45 (Информации, докладные записки, справки Совета представленные в правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике за 1977 год. 4 января - 29 декабря 1977 г.). – Арк. 34, 19, 20;
Там само. – Спр. 49 (Информации, докладные записки, справки поступающие от уполномоченных Совета по областям и г. Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях ЕХБ, пятидесятников за 1977 г.). – Арк. 19-20; 60-62; 157; 205; 223.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 45. – Арк. 33, 34.
- ¹⁵ Там само. – Оп. 6. – Спр. 275 (Статистичний звіт, статистична інформація, пояснювальна записка Голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР за 1979 р. та листування. 18 січня 1980 р.). – Арк. 11, 12.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Фонд 4648. – Опис № (Т. 1). – Спр. 84 (Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях, работы уполномоченных Совета, проверки жалоб и заявлений граждан и по другим вопросам 1978 год. 13 марта - 1 декабря 1978 г.). – Арк. 138.
- ¹⁷ Історія релігій в Україні... – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні... – С. 175.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7 (Т. 1). – Спр. 25. – Арк. 3;

- Там само. – Спр. 84. – Арк. 140.
- ¹⁹ Грушева Т. В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні... – С. 158.
- ²⁰ Там само. – С. 126.
- ²¹ Історія релігій в Україні... – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні... – С. 183.
- ²² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7 (Т. 1). – Спр. 84. – Арк. 141.
- ²³ Історія релігій в Україні... – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні... – С. 192.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7 (Т. 1). – Спр. 45. – Арк. 110-111.
- ²⁵ Історія релігій в Україні... – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні... – С. 181.
- ²⁶ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К.: Рідний край, 2000. – С. 301.